

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ГИРЛА ДУНАЮ

У статті на підставі польових досліджень 80-х років визначено три періоди існування поселень з певними етнокультурними особливостями, що відображають заселення регіону в часи середньовіччя.

Під час приходу кочових праболгарських племен на Лівобережжя гирла Дунаю (так званий Онгл), що відбулось у кінці VII ст., осілости тут не існувало. За відомими матеріалами слабкі її сліди простежуються лише з кінця VII—VIII ст.

Часто пам'ятки Нижнього Подунав'я відносять до так званої балкано-дунайської культури, широко датуючи її VIII — початком XI ст.¹. Як нам здається, одна культура не могла існувати так довго без істотних змін. До того ж пам'ятки регіону не відзначаються однорідністю, що характерно для контактної зони. Тому термін «балкано-дунайська культура» щодо Лівобережжя гирла Дунаю можна вживати як географічний, а не культурно-типологічний.

У регіоні відомо понад 70 пам'яток, що вивчалися з кінця 50-х до кінця 80-х років². Серед них є більш-менш широко досліджені (рис. 1). Запропонована періодизація оснований на хронології конкретних археологічних пам'яток.

Найраніше поселення було відкрито і досліджене Л. В. Суботиним і Г. Ф. Чеботаренко в 1986—1988 рр. поблизу с. Червоноармійське Болградського р-ну Одеської обл. Тут при розкопках так званого нижнього Траянового валу виявлені сліди згорілого селища, перекритого насипом валу. Планування жител було рядовим, вони були витягнені вздовж берега р. Карасулак. Відкрито залишки 5 жител, 5 господарських ям та вогнищ. Будівлі заглиблені у ґрунт на 0,4 м. Форма жител квадратна або прямокутна, орієнтація по сторонам світу, розмір від 2,4 × 2,5 до 3 × 2,8 м. На долівці будівель збереглися обгорілі стеблини очерету від очеретяної основи стін і перекриття. Опалювались житла глиняними печами або відкритими вогнищами.

Підставою для датування жител та їх культурно-археологічного визначення послужив знайдений на долівці і в заповненні керамічний матеріал. Переважали частини ліпних горщиків круглобокої форми, прикрашені по відігнутих вінцям ямками, а на тулубі нерідко лінійним і хвилястим орнаментом. Поряд з ліпним посудом траплялась невелика кількість гончарного, прикрашеного також лінійно-хвилястим орнаментом.

Спочатку у звітах про розкопки валу його дослідники віднесли знайдену на поселенні кераміку до слов'янської культури типу Луки Райковецької. Ця культура здебільшого датується VIII—X ст. Іноді її початок відносять до кінця VII ст.³. Згодом дослідники валу без достатніх підстав знизили дату поселення до VI—VII ст.⁴. На наш погляд, перше припущення дослідників було точнішим. Поселення з перевагою ліпного посуду, що має характерні ознаки культури Луки Райковецької раннього періоду, може бути віднесене до кінця VII—VIII ст.⁵.

Цей час і є першим періодом середньовічних поселень Лівобережжя гирла Дунаю. Осіле населення дуже рідке. Селища були невеликі і довго не існували. Якщо правий Г. Ф. Чеботаренко у датуванні відкритої ним на околиці поселення Етулія VI відокремленої праболгарської садиби епохою хана Аспаруха⁶, то маємо ще одну пам'ятку першого періоду.

Другий період поселень відносимо до IX — початку X ст. На той час осілість стає більш явною. Чисельність населення поступово зростає. Поселення значніші за розмірами і триваліші. Виникає дворядне планування жител. У регіоні розселюються і слов'янські племена з різних областей їх мешкання, і нові групи праболгар. Цікаво, що і слов'яни, і праболгари оселяються на одних поселеннях

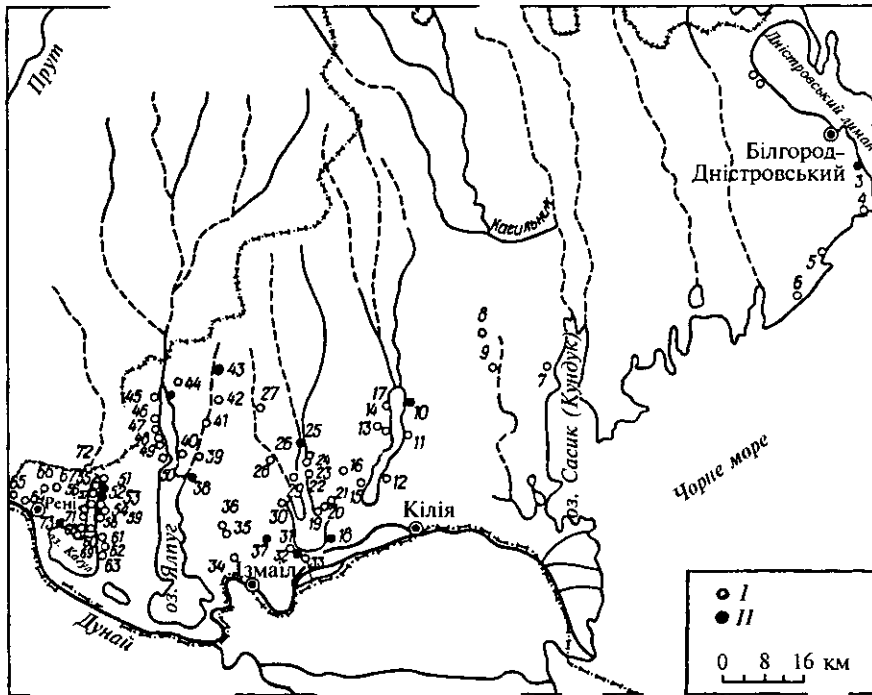

Рис. 1. Поселення Лівобережжя гирла Дунаю VIII — початку XI ст. I — поселення за даними розвідки; II — стаціонарно досліджені поселення. 1 — Семенівка, 2 — Південне, 3 — Шабо, 4 — Біленьке, 5 — Приморське, 6 — Велика Балабанка, 7 — Глибоке, 8 — Пряма Балкаш, 9 — Струмук, 10 — Новослівка, 11 — Фурманівка, 12 — Василівка, 13 — Приозерне, 14—16 — Комишівка I—III, 17 — Старі Траїни, 18 — Кислиця, 19—21 — Першотравневе I—III, 22 — Алексарка, 23 — Понора, 24—26 — Суворове I—III, 27 — Василівка, 28 — Кам'янка, 29 — Утконосівка, 30 — Ташбунар, 31—33 — Богате I—III, 34 — Матроська, 35—36 — Лощинівка I, II, 37 — Саф'яни, 38, 39 — Криничне I, II, 40 — Тополеве, 41, 42 — Жовтневе I, II, 43 — Червоноармійське, 44 — Болград, 45 — Виноградівка, 46—50 — Владичень I—V, 51—57 — Етулія I—VII, 58—62 — Нагірне I—V, 63 — Орловка, 64 — Рені, 65 — Джуржулешти, 66 — Долинське, 67 — Бужорка, 68, 69 — Лиманське III, IV, 70 — Бужа-кулуй, 72 — Чишмикої, 73 — Кирган

впереміжку. Виразно простежується процес інтеграції між етнічно різними групами населення. На поселеннях з'являються господарські комплекси і ритуальні пам'ятки.

Осередком слов'янського заселення стає пониззя Дністра. На Дністровському лимані відомо кілька слов'янських поселень, серед яких стаціонарно досліджувалось Шабо Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. Поселення також відносять до культури типу Луки Райковецької, але переважання гончарного посуду свідчить про приналежність поселення до пізнього періоду культури IX — початку X ст. Поселення, що досліджувались у 1982—1983 рр.⁷, розташоване по обидва боки ярка, що виходить до лиману. Відкрито 15 об'єктів: 5 напівземлянок, 1 юртоподібна і 1 наземна будівля, 8 господарських ям і вогнищ. З урахуванням того, що деякі з об'єктів уже почали розмиватись лиманом, поселення в давнину могло бути більшим.

Напівземлянки мали квадратну або прямокутну форму, довжина сторін 3,2—3,6 м. Орієнтовані за основними сторонами світу, житла були заглиблені у ґрунт на 0,4—0,8 м. Стіни мали стовпову конструкцію і глиняну обмазку. Опалювались будівлі глиняними печами і відкритими вогнищами (рис. 2, 1, 2). Відкриті житла за конструкцією мають аналогії в пам'ятках культури типу Луки Райковецької⁸.

Овальна юртоподібна будівля, заглиблена у ґрунт на 0,45 м, мала всередині господарську яму, грушоподібну в розрізі. Ця будівля відображає кочівницький елемент на поселенні. Невеликі, заглиблені в землю юрти з господарськими ямами, відомі в салтово-маяцькій культурі⁹. Частково збереглася наземна будівля з вогнищем.

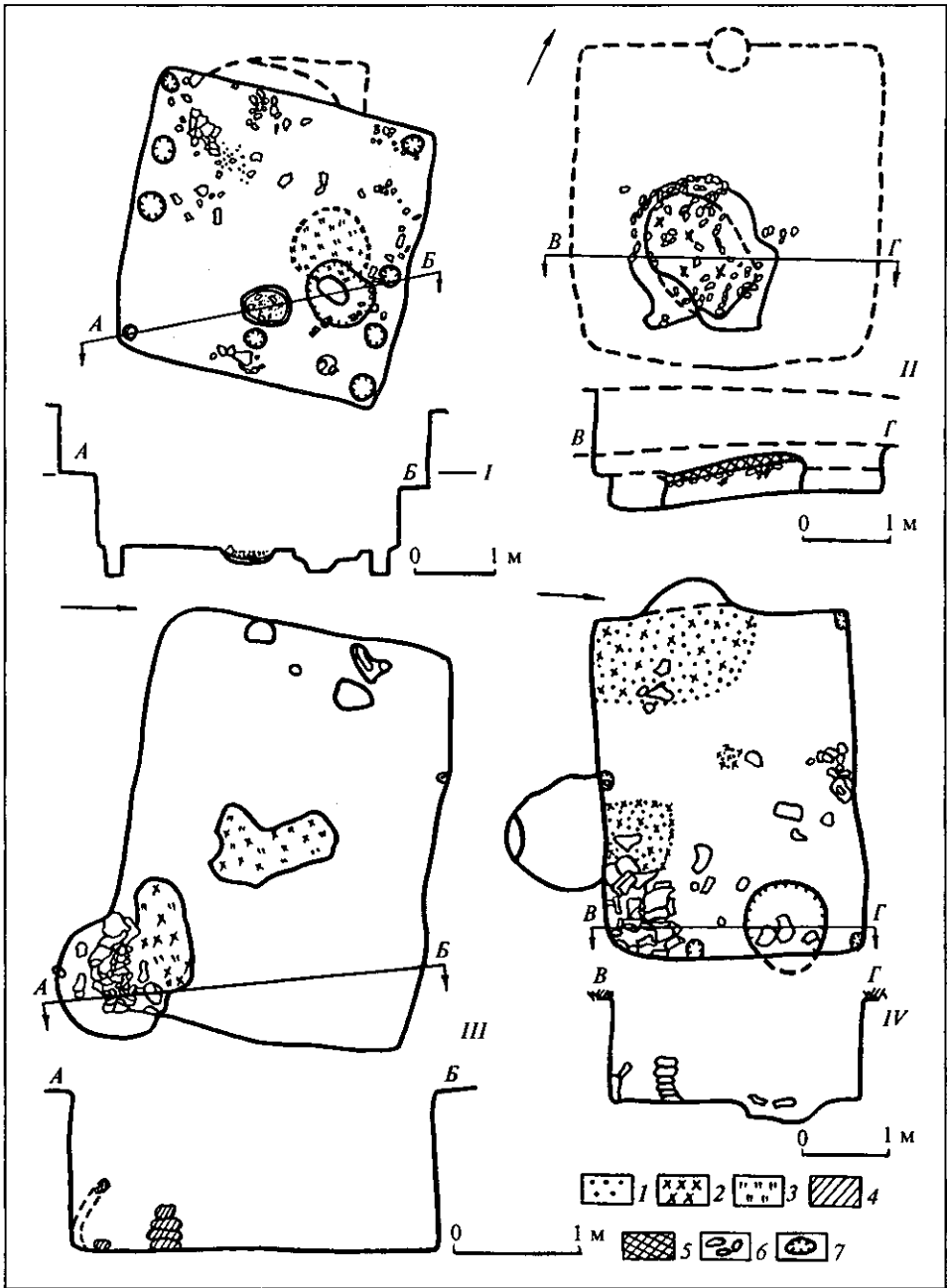

Рис. 2. Житла на поселеннях поблизу с. Шабо (I — № 3, II — № 4) та с. Нагірне II (III — № 2, IV — № 1). 1 — попіл; 2 — печина; 3 — вуглики; 4 — стінка печі; 5 — завал склепіння печі; 6 — камені; 7 — ями

Серед керамічних знахідок кількість ліпного посуду становила 38 %, а в деяких об'єктах досягла 50 %. Матеріал фрагментарний, вінця відігнуті, деякі з ямками по краю, тулуб прикрашений окремими борозенками і поясками хвилястих ліній. Переважає посуд гончарний або підправлений у верхній частині на гончарному крузі. Реставровано шість посудин. За формою це горщики — круглобокі, витягнутих пропорцій та приземкуваті; кулеподібний; кругло-біконічний; банкоподібний (рис. 3). Вінця відігнуті, простого профілювання, стінки прикрашені борозенками, поясками хвилястих ліній. Рідко трапляється гребінцевий або нігтьовий орнамент, вертикальні насічки, а по вінцях — ямки або насічки.

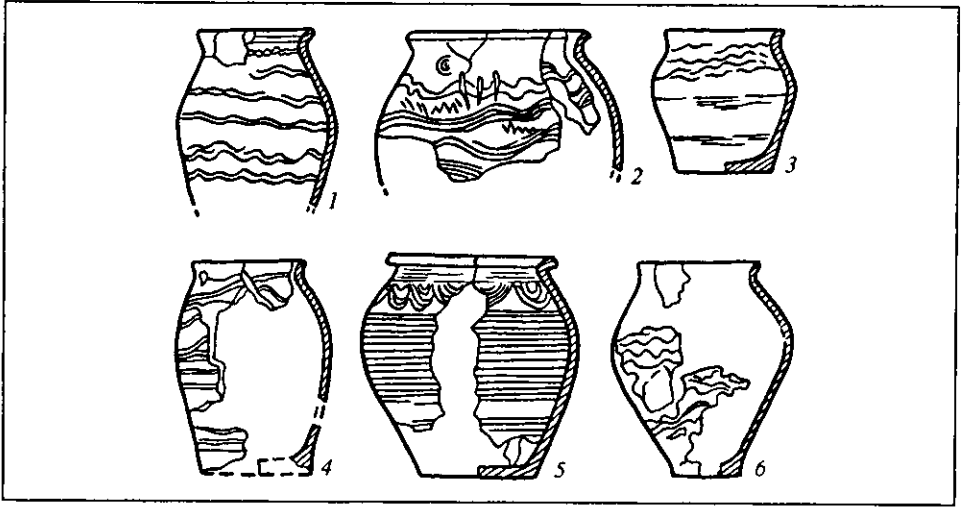

Рис. 3. Поселення поблизу с. Шабо. Кухонні горщики, виготовлені або підправлені на гончарному крузі (1—6)

Присутній сіроглиняний столовий посуд салтово-маяцького типу, але нечисленний (4 %). Серед його уламків — горло горщика та глека. Цей посуд прикрашений лощеним орнаментом або суцільно лощений. Ще менше на поселенні амфорного посуду (1 %).

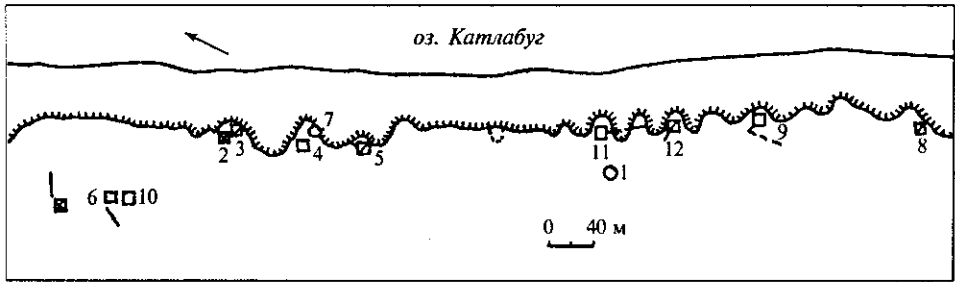
Для кухонних горщиків знаходимо аналогії в культурі типу Луки Райковецької пізнього періоду (IX — початок X ст.). Особливо їх багато в південному ареалі культури, на поселеннях Молдови, в Закарпатті, в Радванці, Потясміні, Макаровому Острові, хоч є аналогія і в самій Луці Райковецькій¹⁰.

Деякі знахідки свідчать, що поселення доживає до X ст. До них належить так звана зонна темно-синя намистина¹¹. Доказом існування поселення у другій половині IX — на початку X ст. є частина глиняного посуду, технологічно досконалішого, зі складним профілюванням вінець, але його небагато (близько 9 %). Отже, на підставі більшості речових знахідок поселення може бути датоване IX — початком X ст. Інші нечисленні знахідки звичайні для рядових сільських поселень, що характерно і для інших селищ регіону.

Згідно з палеоботанічними дослідженнями і видовим визначенням кісткового матеріалу¹², мешканці поселення займались сільським господарством. Відбитки зерен злаків на кераміці відображають досить широкий їх асортимент, що містив просо, карликово пшеницю, жито, плівчастий ячмінь. Землеробство доповнювало розведення великої і дрібної рогатої худоби та інших домашніх тварин і птиці, а також полювання та рибальство. Сільське господарство, за окремими знахідками, поєднувалось з деякими домашніми ремеслами — косторізним, обробкою шкіри тощо.

Припускаємо, що поява групи слов'янських поселень на Дністровському лимані викликана розвитком торгівлі у цьому регіоні. З середини IX ст., як вважає А. Н. Сахаров, зав'язуються торговельні відносини Русі з Візантією¹³. Починають курсувати торгово-воєнні флотилії між Києвом та Константинополем. Трохи згодом Константин Багрянородний повідомляє про місяця зупинок флотилій по Дніпру і на узбережжі Чорного моря для відпочинку, переоснащення суден і очікування сприятливої погоди¹⁴. Цікаво, що в місяця збереглись давньоруські поселення IX—X ст (о-ва Хортиця та Березань). Після Березані названа зупинка в гирлі Дністра, тобто поблизу Шабо з групою поселень. Мешканців із згаданих поселень могли приваблювати зупинки флотилій, у яких можна було отримати щось з товарів в обмін на продукти сільського господарства, які потребували флотилії для поповнення запасів. Подібні поселення могли виникати стихійно або засновуватись поселенцями Русі.

Південніше, близько Дунаю, досліджувалось ще одне поселення другого періоду, але іншого характеру. В його культурі значною мірою простежуються

□ 1 □ 2 ○ 3 □ 4 U 5 — 6

Рис. 4. Розташування будівель (1—12) на поселенні поблизу с. Богате. 1 — напівземлянки з печами; 2 — напівземлянки з вогнищами; 3 — юртоподібні будівлі; 4 — майстерні; 5 — культове місце; 6 — канава

праболгарські елементи. Поселення розташоване поблизу с. Богате Ізмаїльського р-ну Одеської обл. на південному узбережжі озера Катлабуг, недалеко від Кислицького рукава Кілійського гирла Дунаю. Значне за розмірами, воно досліджене у 80-х роках¹⁵ на площі близько 1500 м². Будівлі виявлено на площі 80 × 50 м.

Житлові будівлі, загальною кількістю 12, розташовані у два ряди. Більшість з них були витягнені в ряд вздовж краю надзаплавної тераси озера (рис. 4). Можливо, у час їх існування тут проходила вулиця. Частково зберігся другий ряд будівель на віддалі 50 м від першого. Деякі будівлі могли бути розмиті озером. Віддаль між житлами значна: від 50 до 220 м, що звичайно для сільських поселень з їх садибним плануванням. У деяких випадках будівлі розташовувались попарно, що, можливо, диктувалось родинними відносинами або ж господарськими потребами. У центрі поселення знаходилось ізольоване, оточене ровом поховання, а на північно-західній околиці — господарські комплекси: майстерня коваля та «гончарний кінець» — з керамічною майстернею та іншими спорудами.

Досліджені на поселенні будівлі за конструктивними особливостями різно-типні, що дає матеріал для визначення походження їх мешканців. Шість будівель (№ 2, 4, 6, 9—11) віднесені нами до слов'янського типу жител, дві (№ 1, 7) — до кочівницького, чотири (№ 3, 5, 8, 12) — до слов'яно-кочівницького.

Слов'янського типу будівлі були напівземлянками, із стінами стовпової або каркасно-плотової конструкції, з глиняними печами, зокрема, винесеними за межі жител. Зазначені особливості знаходимо у будівлях на слов'янських землях¹⁶.

Деякі конструктивні деталі трьох жител дозволяють уточнити їх можливе походження. Так, будівля № 10 (рис. 5, I) зі стінами стовпової конструкції, з нішеподібними підбійними ямами біля стін, з глиняною піччю, вирізаною в материковому останці з отвором для противня вгорі, близька до жител Лівобережжя Дніпра¹⁷. Це примушує згадати шлях сіверян до Дунаю ще у VII ст., про що писав історик Феофан. Подібні переселення, можливо, відбувалися і згодом. До іншого типу належать будівлі № 4 та 6.

Ці будівлі схожої конструкції, але дуже витягненої форми, розміром (5,7—6,0) × 2,6 м (рис. 5, II). Подібні видовжені будівлі на південному сході Європи невідомі. Аналогії їм є у Закарпатті і далі на захід в Словаччині й Угорщині¹⁸. Північно-західні зв'язки у населення гирла Дунаю існували здавна. Ще у VI ст. порубіжним пунктом склавинів було місто Новіодун на Дунаї. На думку вчених, це місто знаходилось біля сучасного румунського селища Ісакча напроти південного узбережжя озера Кагул¹⁹. Землі склавинів, отже, здавна граничили з гирлом Дунаю. Поява на Дунаї переселенців з півночі могла бути спричинена переміщенням угрів та початком навали печенігів.

Припускаючи появу вихідців слов'ян із півночі, слід згадати існуючу гіпотезу стосовно колонізації лівого берега Дунаю вихідцями з правого берега²⁰. Подібне

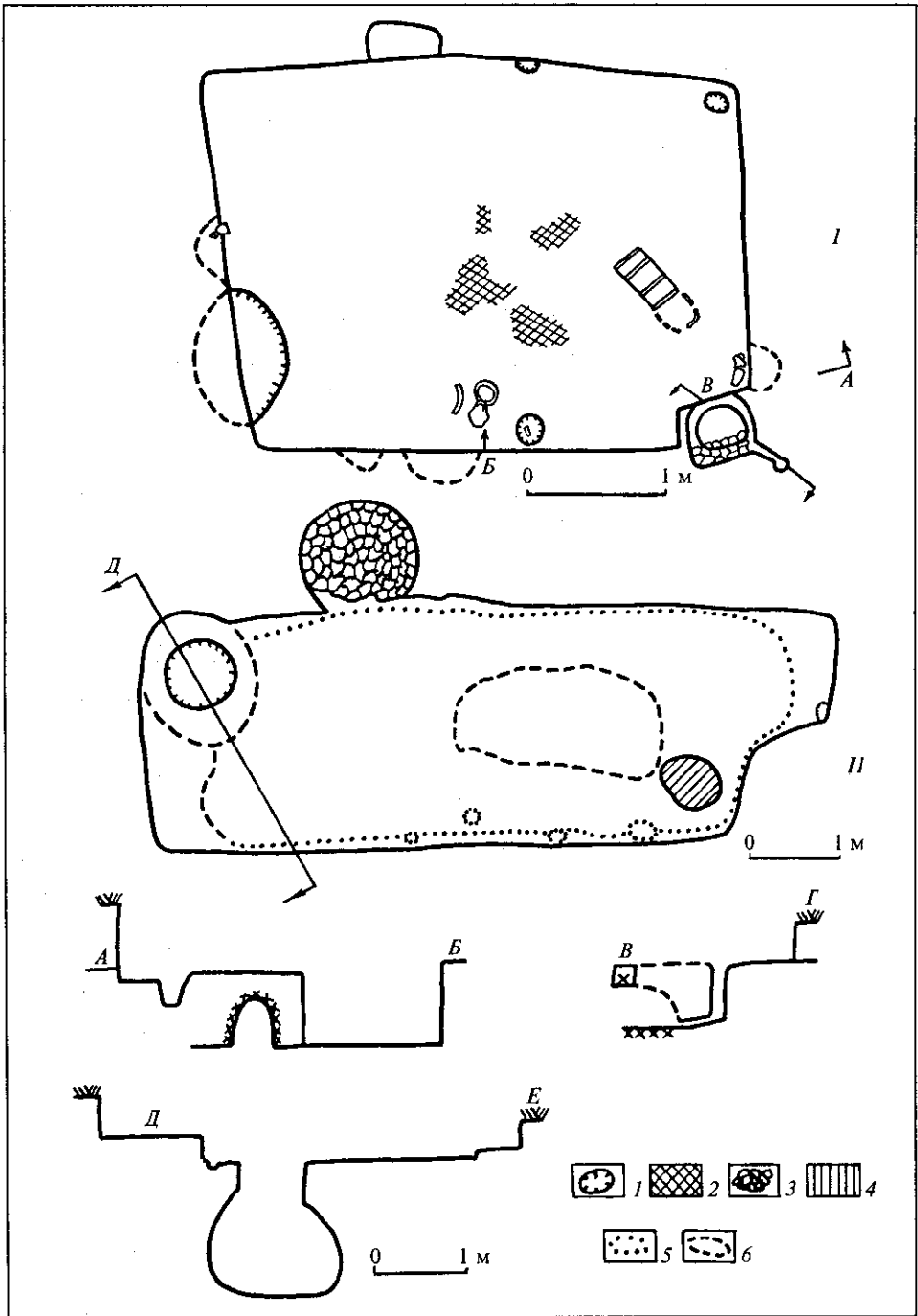

Рис. 5. Поселення поблизу с. Богате. Будівля № 10 (I) та № 6 (II) слов'янських типів. 1 — ями; 2 — ділянки обпаленої глини; 3 — черинь печі; 4 — купа глини, принесена в житло; 5 — межа нижнього шару обмазки долівки; 6 — межа верхнього шару обмазки долівки

переселення, можливо, відбувалося у VIII—IX ст., коли Дністро-Дунайське межиріччя належало Болгарії. Ця гіпотеза докладно ще не вивчена.

Як згадувалось, дві будівлі належать до кочівницького типу. Це були юртоподібні овальні житла, споруджені між слов'янськими. Їх довжина понад 4 м, заглибленість у ґрунт — понад 1 м. Юрта № 1 містила у заповненні уламки глиняної обмазки з відбитками жердин і стеблин очерету, що дає уявлення про конструкцію стін. Збереглися земляні лежанки під стінами та відкрите вогнище на

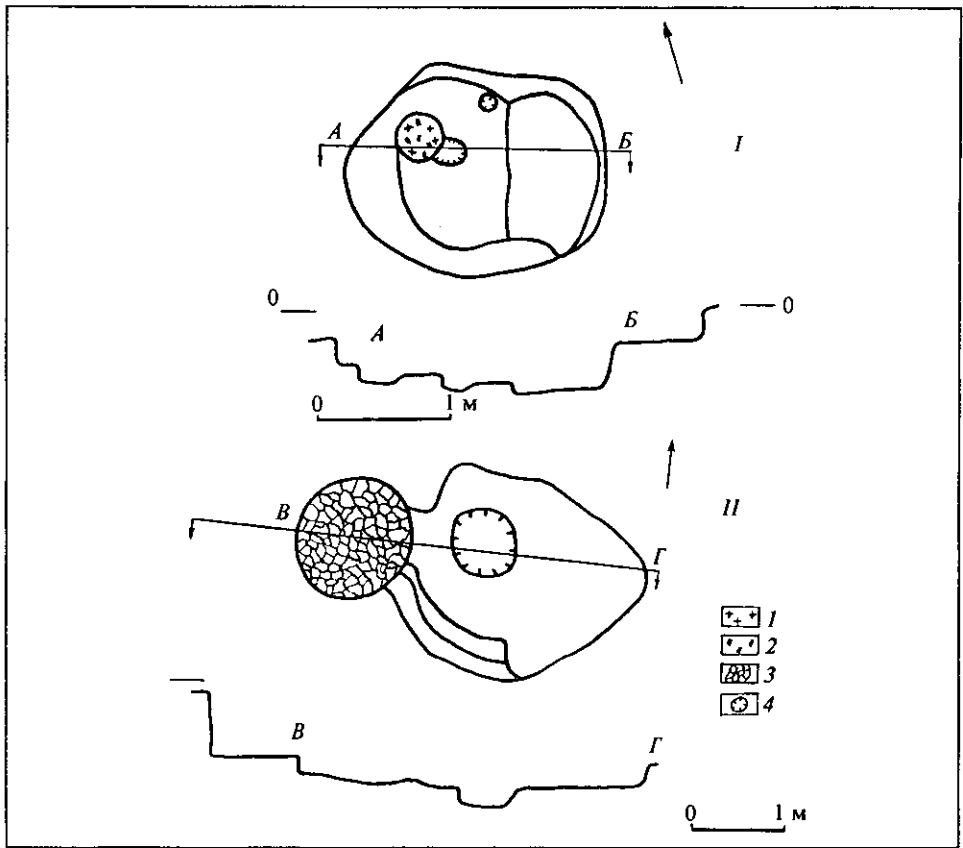

Рис. 6. Поселення поблизу с. Богате. Юртоподібна будівля № 1 (I) та № 7 (II). 1 — шматочки печини; 2 — вуглики; 3 — чернь печі; 4 — ями

земляному останці (рис. 6, I). Юртоподібна будівля № 7 була теж заглиблена у ґрунт, з двома вхідними східцями; до її стінки прилягала велика глиняна піч (рис. 6, II).

Під час переходу кочівників до осілости їх житла довго зберігають форму юрт. Зокрема, болгари під час осідання стали споруджувати круглі та овальні житла. Юрта з заглибленою в землю основою і відкритим вогнищем була поширена в салтово-маяцькій культурі²¹. Цей тип будівлі був занесений праболгарами до гирла Дунаю. Одна з хвиль праболгарського переселення до Дунаю мала місце на початку IX ст. після повстання кабарів в Хазарії. При цьому деякі праболгарські роди відійшли в Дунайську Болгарію²². Це посилює праболгарський елемент біля гирла Дунаю.

Прямокутні і квадратні напівземлянки (№ 3, 5, 8, 12) з відкритими вогнищами віднесені нами до слов'яно-кочівницького типу жител. Відкрите вогнище, з одного боку, характерне для кочівницьких жител, а з іншого — трапляється і у слов'ян, зокрема в культурах Лука Райковецька і волинцівській. Тому ці житла могли належати і слов'янам, і кочівникам.

У північно-західній частині поселення збереглися господарські комплекси. Житло № 2 одночасно було і місцем праці коваля. В будівлі зберігся ковальський горн — велика глиняна піч, викопана у північному куті і винесена за межі житла. В будівлі знайдено залізні шлаки і криці.

На північно-західній околиці поселення знаходилась керамічна майстерня, що включала гончарний горн, побутову піч, приміщення, де працював гончар, будівлю для зберігання і просушки готової продукції. Така конструктивна особливість горну, як відсутність опори для верхнього череня, характерна для салтово-маяцької культури²³, і сама продукція горну — сіроглиняний столовий салтівський посуд (91 % фрагментарного матеріалу) — дозволяє припустити, що горн був заснований праболгарами.

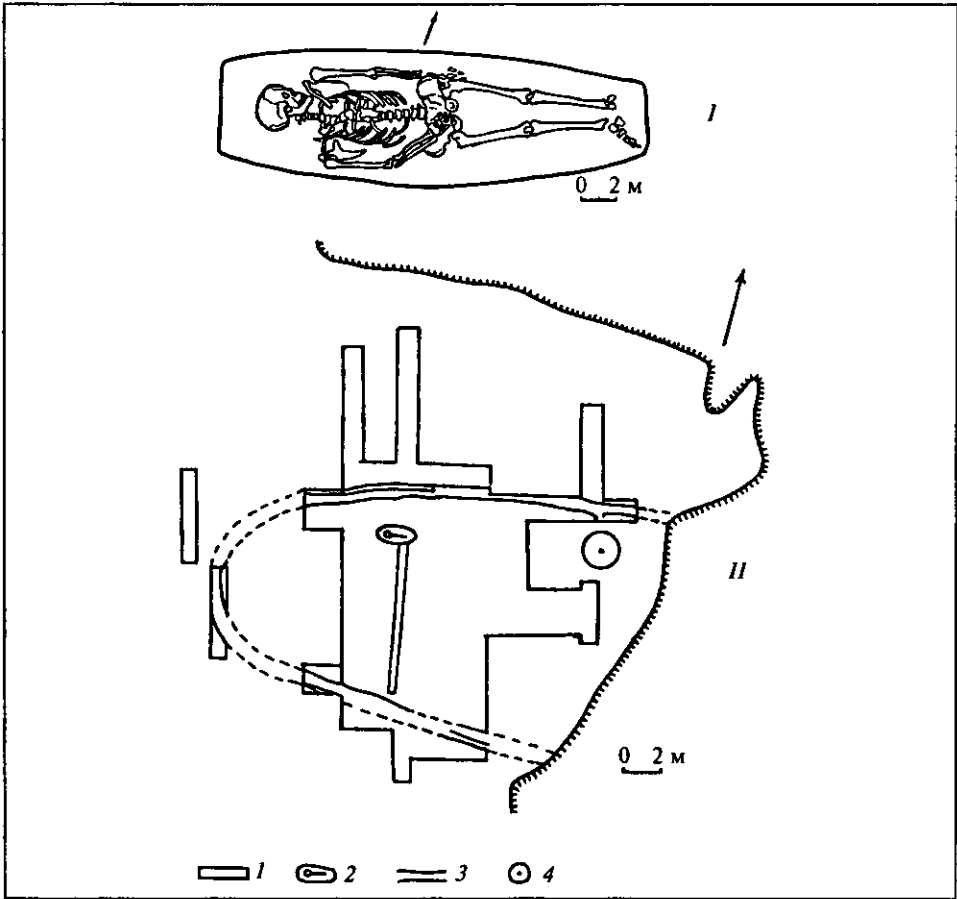

Рис. 7. Поселення поблизу с. Богате. Ізольоване поховання (I), ділянка берега, оточена канавою (II). 1 — шурфи; 2 — місце поховання; 3 — канава; 4 — геодезичний знак

В багатьох місцях поселення відкрито канави, заповнені культурним шаром селища, який їх і датує. Ширина канав досягала 1,8 м, глибина — 1,5 м. У розрізі канави конусоподібні, часом східчасті, в стінках траплялись ями і підбої. Канави мали різне призначення. Це були проходи між житлами, водозбірники (на «гончарному кінці»), зрошувальні споруди (поза будівлями), а в одному випадку — ритуальна. Зазначимо, що канави траплялись і на салтово-маяцьких поселеннях²⁴, і на слов'янських²⁵.

У центрі поселення, на самому березі озера, канавою, певно ритуальною, було оточене одиночне поховання молодого чоловіка. Поховання ямне, положення кістяка витягнуте, на спині, головою на захід, з лицем, оберненим на північ. Кисть правої руки на тазі, ліва рука витягнута вздовж тіла, інвентар відсутній. Канава дугоподібно оточувала похованого і кінцями впиралась в обрив озера (рис. 7). В розрізі канава конусоподібна, місцями збереглись сходини. На ділянці, оточеній канавою, площею 20 × 13 м, і в самій канаві виявлено культурний шар поселення — кераміку, кістки тварин, чотири глиняні біконічні прясла. Оскільки поблизу інших поховань не виявлено, вірогідно припустити, що похований посідав особливе становище серед мешканців. Нестача аналогій не дозволяє докладніше висвітлити цей ритуал. Зазначимо лише, що дещо раніше, у VII ст., існував звичай оточувати ровами ділянку берега з похованням вождя²⁶.

На поселенні відкрито ще одну ритуальну пам'ятку — поховання собаки у великій круглій ямі (рис. 8). В салтово-маяцькій культурі відомі поховання собак у круглих ямах, що пояснюється важливим місцем собак в охороні стад. Собаку вважали ритуальною твариною, у праболгар існував культ собак²⁷.

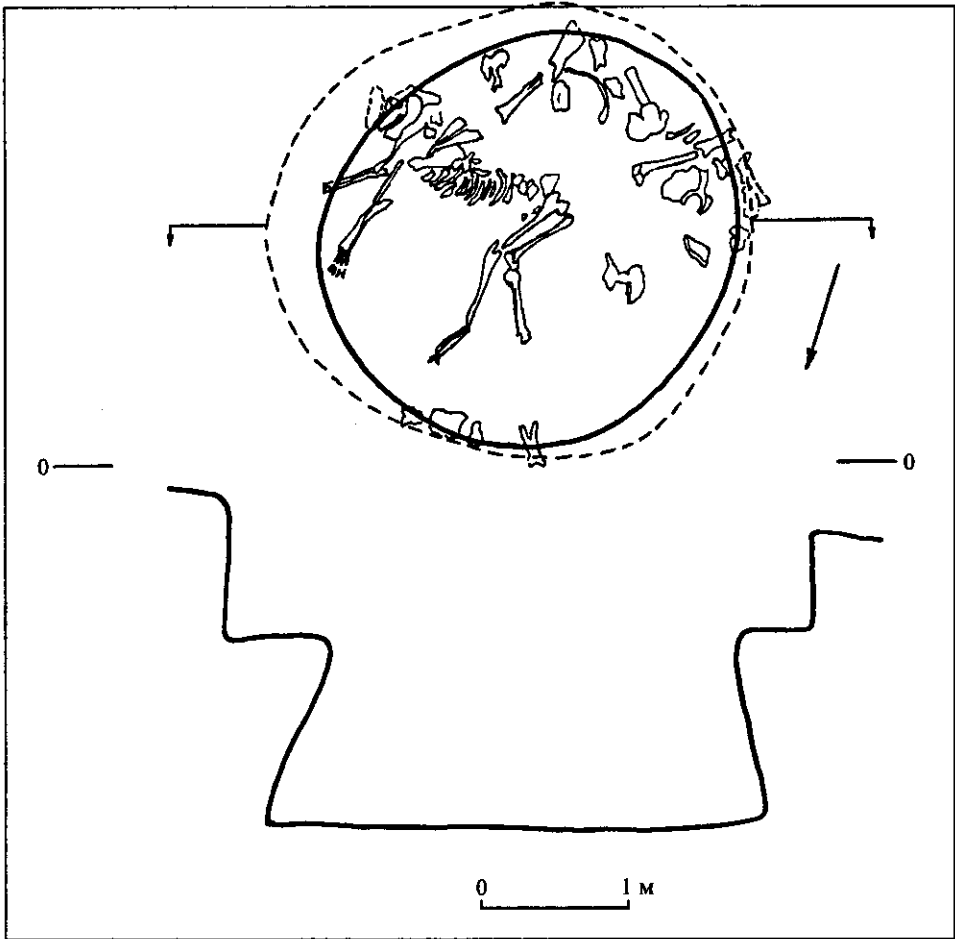

Рис. 8. Поселення поблизу с. Богате. Ритуальне поховання собаки

Керамічний матеріал поселення дозволяє уточнити час його існування. Найпоширенішим видом посуду був сіроглиняний столовий посуд салтово-маяцького типу (65 % фрагментарного матеріалу в цілому по поселенню). Значна його кількість пояснюється, певно, тим, що виготовлявся він у майстерні, яка була розташована у самому селищі. Цей вид посуду мав лощену поверхню або прикрашався лискованими смугами, а рідше — борозенками. Він досить різноманітний щодо форм. Нерідко траплялися горщики з кільцевими ручками під вінцями (рис. 9, 10). Миски мали різні форми, розміри і профілювання. Виготовлялись конусоподібні та круглобокі миски з загнутими досередини або відігнутими назовні вінцями, часто з профільованим краєм (рис. 9, 1—6, 8). Миски, як і столові горщики, мають аналогії в салтово-маяцькій культурі²⁸.

Деякі посудини є рідкими формами. Зокрема, подібною формою є відерцеподібна посудина, частково реставрована (рис. 9, 9). Посудина циліндричної форми. Під вертикальними вінцями круглий отвір для прикріплення дужки, а під ним якореподібний наліп. Відерцеподібні посудини виготовляли у Дунайській Болгарії. Як вважають болгарські дослідники, їх вироблення почалося у другій половині IX — на початку X ст.²⁹.

Друге за кількістю місце займав кухонний посуд (близько 31 % по всьому поселенню). За формою та технологією виготовлення цей посуд неоднорідний. Уламки ліпних посудин нечисленні. Траплялись масивні плоскі денця і стінки, прикрашені багаторядною хвилею. Гончарні горщики грубого виготовлення, круглобокої форми. Вінця здебільшого мають просте профілювання. Відігнуті вінця з косо або вертикально зрізаним краєм поширені й у слов'ян наприкінці I тис. н. е., і в салтово-маяцькій культурі. Валикоподібні вінця характерні для останньої.

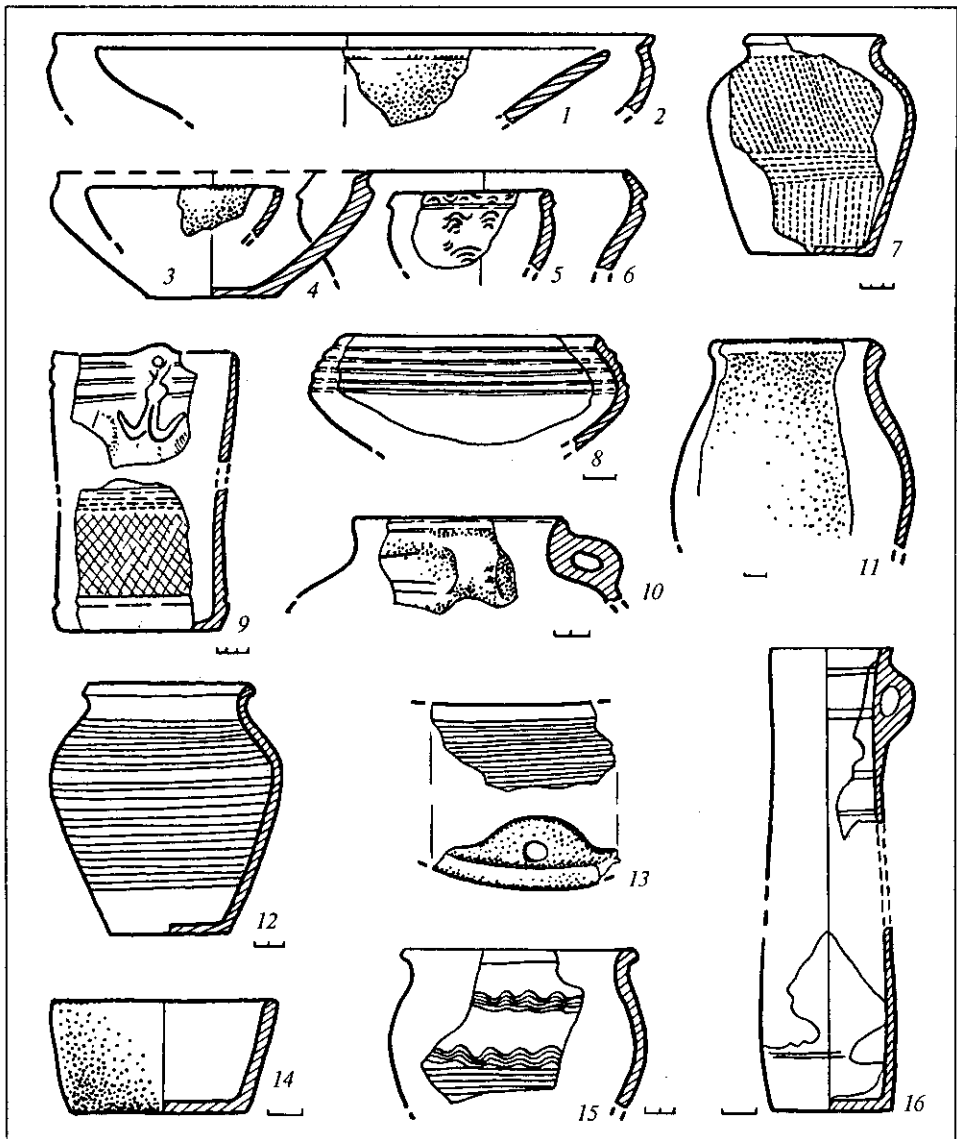

Рис. 9. Поселення поблизу с. Богате. Типи глиняного посуду: миски (1—6, 8), горщики (7, 10—12, 15), відерце (9), вушко глиняного котла (13), ступа (14), маслобійка (16)

Важлива для датування група кухонних горщиків, виготовлених технологічно досконаліше, з вінцями складного профілювання (манжетоподібними і фігурними), не характерна для салтово-маяцької культури. Подібне профілювання починає існувати на слов'янських землях у другій половині IX—X ст. Знахідки цієї групи посуду свідчать, що у той час слов'яни розселяються на поселенні в с. Богате. Можливо, до слов'янського посуду належали й уламки грубих ліпних горщиків, прикрашених багаторядовою хвилюю. Горщиків з вінцями складного профілювання ще небагато (близько 9 % всіх вінців горщиків), вони тільки з'являються і великого поширення ще не одержали.

Серед керамічного матеріалу траплявся господарський посуд рідких форм, зокрема глиняні котли і маслобійки, ступа. Глиняні котли були вжитку у недавно осілих кочівників. На їх вінцях приліплювались внутрішні вушка для підвішування (рис. 9, 13). Подібні котли відомі в салтово-маяцькій культурі, де виготовлялись з середини IX до початку X ст.³⁰ Рідкою формою були маслобійки, уламки яких знайдено в одному із жител. З уламків частково реставровано дві посудини (рис. 9, 16). Одна посудина сіроглиняна, друга — червоного випалу, дуже видовженої форми. Маслобійки

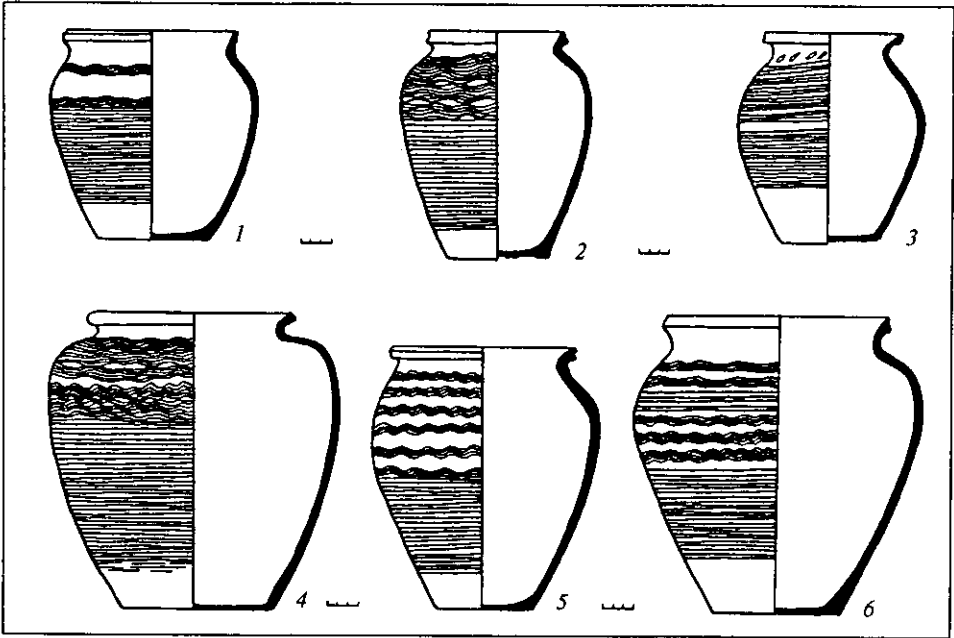

Рис. 10. Кухонні горшкики з вінцями складного профілювання другої половини IX — X ст.: 1 — Саф'яни, 2, 6 — Кирган, 3 — Шабо, 4, 5 — Криничне

відомі в салтово-маяцькій культурі, в Дунайській Болгарії і на слов'янському поселенні Попино, де в шарі IX ст. знайдено подібну посудину, виготовлену із амфороного тіста³¹. Із передгорнкової ями в с. Богате походить циліндрична посудина, приземкувата, дуже товстостінна, можливо, ступа для подрібнення нетвердих домішок до керамічного тіста (рис. 9, 14). Одинокі знахідки амфороного посуду і червоноглиняного візантійського вказують на нерозвиненість торгівлі з Візантією.

Датування на підставі кераміки підтверджується археомагнітними дослідженнями двох печей із різних жител, проведеними Г. Ф. Загнієм у 1977 р. Обидві печі, а значить, і житла були датовані другою половиною IX ст.

Отже, аналогії для жител і керамічного посуду, а також археомагнітні дослідження свідчать, що в IX — на початку X ст. близько Дунаю існувало значне за розмірами поселення, різноетнічне за складом населення, де мешкали і праболгари, і слов'яни. У мешканців поселення процес інтеграції мав кілька форм: існування окремих кінців з певним населенням, будівництва різних за типом жител впереміжку, запозичення різних конструктивних деталей. Мешканці користувались у побуті однотипним посудом, вели, мабуть, одні і ті ж види господарства. Про землеробство свідчать відбитки зерен проса, жита, пльвчастого ячменя на кусках обмазки жител. Населення займалося скотарством, але кісток тварин знайдено дуже мало. Можна лише стверджувати про розведення великої та дрібної рогатої худоби. Знахідки кісток тварин у топці горна пояснює їх незначну кількість на поселенні — кістки використовували як паливо. Можна припустити і розвиток рибальства на селищі, розташованому на березі великого озера, багатого рибою. Про ковальське і гончарне ремесла вже згадувалось, як і про мало розвинену зовнішню торгівлю. Але внутрішній обмін уже існував, судячи з розвитку ремесел. Масова продукція горна місцевої керамічної майстерні була призначена насамперед для свого поселення, але, певно, і для сусідніх, які, можливо, існували в цій області у той час — Саф'яни та ін.

Серед інших поселень регіону виділяється група поселень третього періоду, дещо пізніших, що існували у X ст. Датує ці поселення середньовічна слов'янська кераміка, про яку вже згадувалось, — з вінцями складного профілювання, манжето-подібними і фігурними (рис. 10). На поселеннях третього періоду вона переважає, що дозволяє датувати їх X ст. Подібна кераміка характерна для давньоруського посуду Південної Русі того часу³². Таким же чином проходила еволюція посуду і в Болгарії. У болгарських вчених середньовічна кераміка здебільшого датується

широко. Проте, і на південь від Дунаю можна встановити час, коли поширились горщики із складним профілюванням вінець. У пам'ятках VIII — початку IX ст. їх ще немає. З'являються вони у другій половині IX ст. і поширюються у X ст., зокрема у місті Преслав, фортеці Сілістра³³.

Такий же час поширення згаданого посуду і на Лівобережжі гирла Дунаю. В той же період у регіоні з'являються на поселеннях печі-кам'янки, не характерні для першого і другого періодів. Назвемо ці поселення. П'ять напівземлянок з печами-кам'янками і середньовічною слов'янською керамікою було відкрито на поселенні в м. Болград. Напівземлянки з печами-кам'янками і подібним посудом було досліджено в с. Нагірне II Ренійського р-ну (рис. 2, III, IV), смт Суворове Ізмаїльського р-ну. Печі-кам'янки відомі на поселеннях в с. Криничне Болградського р-ну, с. Етулія VII (погранична смуга Молдови)³⁴.

Особливістю поселень третього періоду є зменшення салтово-маяцьких елементів у керамічному комплексі. Так, на поселенні в м. Болград салтово-маяцька кераміка становила 15 % всього матеріалу, в с. Нагірне — всього 9 %, в селах Кирган II і Комишівка, де за даними розвідки переважав слов'янський середньовічний посуд, — 10 та 12 % відповідно. Болгари, звісно, лишались мешкати в регіоні. Відоме навіть одне поселення, де вони, мабуть, переважали. Так, на поселенні Суворове I, крім напівземлянки з піччю-кам'янкою слов'янського типу, відкрито 5 наземних будівель, споруджених із глини та каменю кочівницького типу. Мешканці поселення користувались слов'янським посудом із складним профілюванням вінець, але і сіроглиняним столовим посудом салтово-маяцького типу, який кількісно досягав 40 % всього посуду. Отже, поселення має значний кочівницький елемент і в житлах, і в кераміці. У більшості поселень регіону кочівницький елемент у культурі того часу незначний.

Збільшення слов'янського елемента в культурі поселень було можливим наслідком нової хвилі слов'янського розселення в регіоні у першій половині X ст. Спробуємо визначити напрям цього розселення. Гіпотеза щодо вихідців з правого берега Дунаю була прийнятна для періоду VII—IX ст., коли ця область належала Болгарії. Проте в X ст., як пише Константин Багрянородний, визнаючи місце м. Білгород-Дністровського, Білгород був не на болгарській землі, а в стороні, зверненій до Болгарії. Він зазначає, що флотилії русів, вступивши на землі Болгарії, входять у гирло Дунаю³⁵. Отже, в першій половині X ст. Дністро-Дунайське межиріччя уже не було болгарською землею. Тому малоймовірно, що вихідці з правого берега Дунаю селились не на своїй землі. Разом з тим є дані, що дозволяють припустити розселення населення з лівого берега Дністра. Мова йде про союз племен уличів, яким довелось змінювати місце свого мешкання.

На думку дослідників, спершу уличі мешкали у Південному Подніпров'ї³⁶. З початком навали печенігів уличі переміщуються північніше і ціле століття, середина IX — середина X ст., ведуть війни з київськими князями — Аскольдом і Діром, Олегом і Ігорем. Після перемоги воєводи князя Ігоря — Свенельда — над уличами і взяття ним їх міста Пересічен, який, ймовірно, був на р. Стугна, уличі, як зазначає літопис, перейшли між річками Буг і Дністер і поселились там. «Повість минулих літ» повідомляє про це під 945 р., але Новгородський літопис згадує про цю подію під 922—930 рр.³⁷, тобто трохи раніше.

Археологічно це повідомлення підтверджується пам'ятками верхів'я Південного Бугу. В цій області відкрито 50 городищ і низку селищ X—XI ст., які з 1950 р. до останніх років досліджує П. І. Хавлюк, інтерпретуючи їх як пам'ятки уличів на підставі Іпатіївського літопису, що розміщує уличів по Дніпру і Бугу³⁸. Численні селища свідчать про існування в Побужжі тривалої осілості під захистом городищ. Багатий речовий матеріал, здобутий на городищах і селищах, типова давньоруський.

Область розташування городищ безпосередньо стикалась із землями печенігів. Розміщені вздовж р. Соб з її притоками та Південного Бугу, городища служили захистом південно-західних кордонів Русі від печенігів. За характером знахідок можна припустити, що деякі з городищ витримали осаду. Так, на городищі в с. Сажки, що було розкопане повністю, знайдено численну зброю і понад 100 людських кістяків. Біля городищ в селах Сажки і Червоне на прилеглих селищах були спалені численні житла і господарські комплекси, зокрема зернові запаси у ямах-сховищах.

Більшість городищ проіснували до другої половини XI ст., коли вони були знищені половцями. Про їх загибель внаслідок ворожого нападу свідчать сліди згарищ майже на всіх городищах.

Згадка літопису про переселення уличів між річками Буг і Дністер свідчить, що ці племена мешкали не лише в басейні Бугу, а й в Подністров'ї, де відомі слов'янські пам'ятки того ж часу. Племена уличів взагалі відзначались чисельністю: «бе множество их» — читаємо в літопису. Про 318 городищ уличів писав Географ Баварський. А після приходу уличів з Дніпра концентрація населення в Побужжі й Середньому Подністров'ї збільшилась. Ця концентрація населення могла спричинити часткове відселення якоїсь групи уличів з лівого берега Дністра на правий, до пониззя Дунаю, що підтверджується літописами, за якими уличі і тиверці «присядяху къ Дунаеви». Групи тиверців, які мешкали по сусідству в Лісостепу Дністро-Прутського межиріччя, могли також розселитися до Дунаю. Деяким археологічним підтвердженням розселення саме уличів і тиверців є поява в пониззі Дунаю напівземлянкових жител з печами-кам'янками, невідомими в першому і другому періодах. Адже печі-кам'янки були дуже характерні для уличів і тиверців у VIII—X ст.³⁹ Нова хвиля переселенців привела до утворення нових поселень, а також до розселення їх на селищах, що існували у цій області здавна.

Природно, що переселенці зазнавали впливу салтово-маяцької і візантійської культур, що відображено в археологічному матеріалі (обкладення дерев'яних стін деяких з жител кам'яними плитами, рясна поглиблена орнаментация кераміки тощо).

Необхідно торкнутися відносин слов'ян з печенігами. Адже саме у той час розвивається експансія печенігів у Північному Причорномор'ї. Чи не було це перешкодою для просування слов'ян у степи до Дунаю?

В X ст. землі між Доном і пониззям Дунаю зайняли печеніги. Перший їх натиск у кінці IX — початку X ст., в основному, був спрямований на Подоння і Крим. У Північному Причорномор'ї значна активність печенігів почалась у другій половині X ст., хоч сутички з ними відбувались і раніше. Перша половина X ст. була відносно спокійна. Київський князь Ігор у 915 р. уклав з печенігами мирний договір, а в 943—944 рр. включив їх у своє військо під час походу на Візантію. Болгарські вчені вважають, що у Болгарії з печенігами склались мирні і союзницькі відносини і в прикордонних областях печенігам надали пасовища взамін обов'язку охорони кордонів Болгарії⁴⁰. Вищезгадані особливості історичної обстановки в пониззі Дунаю в першій половині X ст. не перешкоджали розселенню слов'ян у зазначеному регіоні.

Поселення третього періоду існували протягом усього X ст. і до початку XI ст., що підтверджує характер кухонного посуду, а також наявність у керамічному комплексі сіроглиняного прилощеного столового посуду. Подібний посуд доживає на Правобережжі Дунаю до початку XI ст. Це певною мірою дає і лівобережні поселення.

Аналіз археологічних матеріалів поселень усіх трьох періодів дозволяє дійти загального висновку відносно розвитку культури на Лівобережжі гирла Дунаю у VIII — початку XI ст. Ця область постійно притягала до себе групи різноетнічного населення, що осідали на березі важливої водної артерії. Тому інтеграційний процес тут був уповільнений і не завершився створенням єдиної культури. Протягом усього згаданого періоду тут існували пам'ятки з переважанням різних культурних особливостей. Це підтверджує погляд щодо Лівобережжя гирла Дунаю як контактної області.

¹ Чеботаренко Г. Ф. Памятники южных славян в Днестровско-Прутском междуречье // Тез. докл. на IV Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1980. — С. 84—85; Козлов В. И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII — начала XI вв. н. э. (Балкано-Дунайская культура): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1991. — С. 1—29.

² Чеботаренко Г. Ф. Материалы к археологической карте памятников VIII—X вв. южной части Пруто-Днестровского междуречья // Далекое прошлое Молдавии. — Кишинев, 1969. — С. 211—228; Смиленко А. Т., Козловский А. А. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале III тыс. н. э. — К., 1987. — С. 67—83.

³ Ауліх В. В. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII—IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 119—121.

⁴ Субботин Л. В., Чеботаренко Г. Ф. Земляные валы Днестровско-Прутского междуречья // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф. — Одеса; К., 1989. — С. 219—220.

⁵ Починаючи з цього часу, слід датувати вал, що перекрив існуюче раніш поселення. Болгарські вчені вважають, що земляні вали пониззя Дунаю були споруджені праболгарами. До раннього періоду цього будівництва належить Південний Бессарабський або Нижній Траянов вал. Димитров Д. *Прабългарите по Северното и Западното Черноморье*. — Варна, 1987. — С. 185—187.

⁶ Чеботаренко Г. Ф. Каменный дом эпохи раннего средневековья на поселении Етулия VI // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. Юбилейной конф. — К., 1975. — С. 169—171.

⁷ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области // Днестро-Дунайское междуречье в I — нач. II тыс. н. э. — К., 1987. — С. 98—121.

⁸ Петрашенко В. О. Житла VIII—X ст. на правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — Т. 37. — С. 54—56.

⁹ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 52—58.

¹⁰ Гончаров В. К. Лука Райковецкая // МИА. — 1963. — № 108. — С. 283—315, рис. 7, 1.

¹¹ Щапова Ю. Л. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА. — 1956. — № 55. — С. 166—167.

¹² Палеоботанічні дослідження проведені доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич, а остеологічні — кандидатом біологічних наук Н. Г. Білан, за що автори статті їм щиро вдячні.

¹³ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси, IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 75.

¹⁴ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 45—51.

¹⁵ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области. — С. 98—121.

¹⁶ Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VIII—IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 266—273.

¹⁷ Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 38—44.

¹⁸ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980. — С. 22, 39—41; рис. 3; *Эрдель И., Симонова Е.* Раскопки поселения IX—XI вв. в окрестностях Вашароциань (Северо-Восточная Венгрия) // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 242, рис. 2.

¹⁹ Скржинская Е. Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне // ВВ. — 1957. — Т. 12. — С. 6—15.

²⁰ Чеботаренко Г. Ф. Калфа — городище VIII—X вв. на Днестре. — Кишинев, 1973. — С. 87.

²¹ Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 68.

²² Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье // Плиска-Преслав. — София, 1981. — С. 73.

²³ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 28—83.

²⁴ Ляпушкин И. И. Карнауховское поселение // МИА. — 1958. — № 62. — С. 288—296; Плетнева С. А., Титов В. С. Совместные советско-болгаро-венгерские археологические исследования // Вестник АН СССР. — 1982. — № 9. — С. 96—98.

²⁵ Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуничі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 70.

²⁶ Смиленко А. Т. Глодоські скарби. — К., 1965. — С. 10—12.

²⁷ Михеев В. К. Вказ. праця. — С. 28.

²⁸ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 118—121; Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. — М., 1983. — С. 107—121.

²⁹ Димитров Д. Вказ. праця. — С. 243.

³⁰ Плетнева С. А. От кочевий к городам. — С. 108—110.

³¹ Там же. — С. 122.

³² Толочко П. П. Ремесленное производство. Гончарное дело // Новое в археологии Кисва. — К., 1981. — С. 298—301; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. — К., 1982. — С. 18, 19.

³³ Станчо Станчев. Домашната керамика от Преслав // Раскопки и проучвания. — София, 1949. — Т. III. — С. 131—137; *Stefka Angelova.* Sur la caracteristique de la ceramique du haut age provenant de Drastar Sillistra // Dobrudza. Etudes ethno-culturellen. — Sofia, 1987. — P. 95—104. Автори висловлюють глибоку подяку Стефці Ангеловій за надану можливість у 1987 р. в м. Софія ознайомитись з археологічними матеріалами фортеці Селістра.

³⁴ Дані досліджень згаданих поселень див. — *Сміленко А. Т., Козловский А. А.* Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // *Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс н. э.* — К., 1987. — С. 67—83. Більшість поселень регіону відомі за даними розвідок і тому поки що не можуть бути точно датовані.

³⁵ *Константин Багрянородный.* Вказ. праця. — С. 157, 51.

³⁶ *Рыбаков Б. А.* Уличи // *КС ИИМК.* — 1951. — Вып. XXXV; *Седов В. В.* Анты // *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.* — М., 1987. — С. 20—21.

³⁷ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* — М.; Л., 1950. — С. 109.

³⁸ *Хавлюк П. І.* Древньоруські городища на Південному Бузі // *Слов'яно-руські старожитності.* — К., 1969. — С. 172; *Хавлюк П. І.* Городище уличів на Немирівщині // *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.* — Луцьк, 1993. — С. 124—126.

³⁹ *Сміленко А. Т.* К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII—X вв. // *Древние славяне и Киевская Русь.* — К., 1989. — С. 109—110.

⁴⁰ *Коледаров П.* Политическая география на средневековната Българска държава. Първа част от 681 до 1018 г. — София, 1978. — С. 80.

А. Т. Сміленко, А. А. Козловский

ПЕРИОДИЗАЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОСЕЛЕНИЙ ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ УСТЬЯ ДУНАЯ

В статье определены три периода в жизни средневековых поселений на Левобережье устья Дуная, исследовавшиеся в 80-х годах и частично ранее. Первый период относится к концу VII—VIII вв. Оседлое население в это время малочисленно. Селища единичны, небольшие и недолговременные. Второй период датируется IX — началом X в. Численность оседлого населения в то время возрастает. Увеличиваются размеры поселений и время их существования. Появляется двухрядовая планировка жилищ. Прослеживаются хозяйственные и культовые комплексы. В регионе расселяются и славяне, и праболгары, часто на одних и тех же поселениях, что приводит к интеграции их культуры, проходящей по-разному на отдельных поселениях. Местом расселения славян становится Днестровский лиман — поселение позднего этапа культуры Луки Райковецкой, Шабо и др. Их появление можно связать с началом развития торговли Руси с Византией и курсированием торговых флотилий между Киевом и Константинополем. Одна из остановок флотилий была в устье Днестра. Большое разноэтничное поселение IX — начала X в. у с. Богатое вблизи одного из рукавов устья Дуная содержит материалы, отражающие культуру региона второго периода. Особенностью поселения является значительная концентрация в культуре праболгарского элемента, как следствие второго прихода к Дунаю праболгар после восстания кабаров в Хазарском каганате в начале IX в.

Среди поселений региона выделяется более поздняя группа памятников третьего периода, существовавших в X — начале XI в. Их особенность — полуземляночные жилища с печами-каменками, неизвестными в первом и втором периодах, а также преобладание в керамическом комплексе славянской средневековой керамики с венчиками сложной профилировки (поселения Болград, Нагорное II, Суворово I и др.). На большинстве поселений преобладают славянские черты культуры. Авторы предполагают приход в то время групп уличей с левого берега Днестра на правый после того, как они переместились с Днестра между реками Буг и Днестр. Для уличей были характерны печи-каменки в жилищах, что археологически подтверждает это переселение. Общий вывод для всех трех периодов: частый приход к Дунаю групп разноэтничного населения замедлял процесс интеграции их культуры и создание единой однородной культуры. Левобережье устья Дуная оставалось в эти периоды контактной зоной.

А. Т. Smilenko, A. O. Kozlovs'kyi

PERIODIZATION OF MEDIEVAL SETTLEMENTS OF THE LEFT BANK OF THE DANUBE ESTUARY

The paper defines three periods in the life of the medieval settlements on the left bank of the Danube estuary, which were studied in the 1980s and partly earlier. The first period is referred to the end of the VII - VIII centuries. The settled population was few at that time. Settlements were unique, small, and short-time. The second period is dated by the IX - the turn of the X century. The number of the settled population, sizes of settlements, and time of their existence grew at that time. The two-row planning of settlements had appeared, and economic and cult complexes are traced. The Slavs and

proto-Bulgarians settled in the region and frequently in the same settlements, which led to the integration of their cultures carried on differently in separate settlements. The Slavs appeared near the Dniester estuary, in particular, at the settlement of the late stage of the Luka Raikovetska culture, at Shabo, etc., which can be related with the beginning of the trade between the Rus and Byzantine Empire and with the plying of trade flotillas between Kyiv and Constantinople. One of the stops of flotillas was at the Dniester estuary. The large polyethnic settlement of the IX — the turn of the X century at the village of Bogatoe near one of the branches of the Danube estuary gave materials reflecting the culture of the region in the second period. Its peculiarity consists in the significant concentration of the proto-Bulgarian element as a consequence of the second arrival of proto-Bulgarians to the Danube after the revolt of the Kabars in the Khazar Chaganate at the beginning of the IX century.

Among the settlements of the region, one may separate a more late group of monuments of the third period, which existed in the X - the turn of the XI century. They are characterized by semi-deepened dwellings with stoves unknown in the first and second periods and the dominance of the Slavic medieval ceramics with rims of a complex profile in the ceramic complex (settlements Bolgrad, Nagornoe II, Suvorovo I, etc.). For most settlements, Slavic features of culture dominated. We suppose that the groups of the Ulichy migrated from the left to right bank of the Dniester following their resettlement from the Dnieper to the region between the Bug and Dniester rivers. The Ulichy constructed stoves in dwellings, which confirms this migration archaeologically. The common conclusion for all three periods: a frequent arrival of polyethnic groups to the Danube slowed down the process of integration of their cultures and the creation of a single uniform culture. In those periods, the left bank of the Danube estuary remained to be a contact zone.

Одержано 01.11.96